

LENISERING ETTER KORT VOKAL: RELIKTFENOMEN ELLER OPPHAV?

GJERT KRISTOFFERSEN

Universitetet i Bergen

SAMMENDRAG

Temaet for denne artikkelen er en liten gruppe dialekter der lenisering av *p, t, k* til *b, d, g* etter trykksterk vokal er begrenset til ord som hadde kort, trykksterk stavelse i norrønt. Disse dialektene finner vi ved kysten helt øst i Agder, nær grensen mot Telemark og ved den østlige isoglossen for den sørnorske leniseringen som rammet alle korte konsonanter, uavhengig av om vokalen foran var lang eller kort. Etter at kvantitetssomleggingen hadde forlenget de norrøne, korte rotstavelsene enten ved vokalforlenging eller konsonantgemining, finner vi lenisering både etter lang og kort vokal i hovedområdet, og bare etter kort vokal i området denne artikkelen handler om.

Haslum (2004) argumenterer for at den begrensede distribusjonen utgjør et reliktområde etter at lenisering etter lang vokal var blitt reversert. Dette lar seg ikke motbevise, men i denne artikkelen argumenterer jeg for at den mer begrensede leniseringen i øst muligens i stedet kan skyldes en spredningsprosess der lenisjon etter kort vokal spredde seg noe lenger enn den generaliserte prosessen.

[1] INNLEDNING

I et område som strekker seg fra og med Flosthaugen mellom Tvedestrand og Arendal i Aust-Agder til midt på Karmøy i Rogaland har de korte, ustemte klusilene /*p, t, k*/ i norrønt utviklet seg til stemte /*b, d, g*/ i omgivelsene *V_V* og *V_#* (Christiansen 1946–1948, s. 182 ff.; Larsen 1891; 1908; Sandøy 1996, s. 152 ff.).¹ I begge omgivelsene er den første vokalen kjernen i en trykkstavelse. Endringen henger sammen med tilsvarende endringer i dansk og sør-svensk, der Danmark utgjør kjerneområdet. Endringer av denne typen kalles vanligvis lenisering, og endringer der ustemte klusiler enten utvikler seg til frikativer eller stemte klusiler utgjør første steg i en kjede som i ytterste konsekvens fører til at segmentet forsvinner (Honeybone 2008). Det var bare de korte, ustemte klusilene som ble

[1] Se kart i f.eks. Christiansen (1946–1948, s. 183) og figur 1 nedenfor.

lenisert. De lange, eller geminerte, som f.eks. i norr. *koppr* ‘kopp’, *hattr* ‘hatt’ og *bakki* ‘bakke’ forble ustemte.²

Kvantitetssystemet i trykksterke stavelser i norrønt var forskjellig fra den vi finner i de fleste moderne norske dialekter. Mens stavelserimet i dag er minimalt og maksimalt bimoraisk, kunne rim i trykkstavelser i norrønt være monomoraiske, bimoraiske og trimoraiske, eller lette, tunge og supertunge. I den filologiske tradisjonen kalles disse for korte, normallange og overlange (Haugen 2001, s. 46). Tabell 1 viser eksempler på de ulike typene, i to- og enstavelsesord. Formene i fonemklammer er beriket med stavelsegrensener i form av et punktum. Geminerte konsonanter er dobbeltskrevet.

	V_V	V_#
Monomoraisk rim: V	/ba.ka/ <i>baka</i> , ‘å	/vi.t/ <i>vít</i> , ‘vett’
Bimoraisk rim 1: V:	/bi.ta/ <i>bíta</i> , ‘å bite	/ro:t/ <i>rót</i> , ‘rot’
Bimoraisk rim 2: VC	/bak.ki/ <i>bakki</i> ,	/kop.p/ <i>kopp</i> (akk.sg.), ‘kopp’
Trimoraisk rim: V:C	/o:t.ta/ <i>átta</i> , ‘átte’	/nø:t.t/ <i>nátt</i> , ‘natt’

TABELL 1: De ulike kvantitetstypene i norrønt

Legg merke til at det også er satt inn stavelsegrense foran det siste konsonantsymbolet i enstavelsesordene. Dette markerer at den utskilte konsonanten er såkalt ekstrametrisk. Det betyr at den ikke bidrar til stavelsens vekt og at den dersom det legges et vokalinitialt suffiks til, vil slutte seg til den andre stavelsen som opptakt. Ut fra dette kan vi også kalle dem potensielle stavelseopptakter. Ved å bruke stavelsegrense for å markere dette, ser vi også hvordan stavelsesstrukturen i tostavelses- og enstavelsesordene korresponderer.

Det er de to første linjene i tabell 1 som inneholder korte klusiler i opptakt eller potensiell opptakt. Det er denne strukturelle posisjonen som forener de to omgivelsene V_V og V_#. Klusilene i de to siste linjene i tabell 1 er geminerte og unndrar seg ved dette leniseringen. I tabell 2 er de relevante formene fra tabell 1 gjentatt og sammenlignet med de tilsvarende formene i arendalsdialekten og dialekten på Sandøya utenfor Tvedestrand. Arendal ligger vest for den tradisjonelle isoglossen, Sandøya øst for den, og skal med andre ord mangle lenisering.³ Det er likevel ett eksempel på lenisering på Sandøya, nemlig i ‘vett’, skyggelagt i

[2] ‘Geminert’ er en mer teknisk term for konsonantlengde, ofte knyttet til posisjoner der en stavelsegrense skiller første og andre delen av konsonanten, som i linje 3 og 4 i tabell 1.

[3] Formene representerer den tradisjonelle dialekten på de to stedene. I Arendal er leniseringen i dag så å si forsvunnet hos de yngre sammen med andre karakteristiske trekk som f.eks. r-vokalisering. På Sandøya er det i dag bare de eldre som snakker det tradisjonelle kystmålet, de yngre er i stor grad påvirket av østlandsk pga. innflytting fra Østlandet på 1970-tallet

tabellen.

Så vidt jeg har kunnet se fra kildene, blir forekomsten av lenisering øst for hovedisoglossen først nevnt av Christiansen (1946-1948). På kartet på s. 183 er det avmerket et lite område øst for hovedområdet som karakteriseres av «en del innlånte ord med b d g». Christiansen oppgir ingen kilde, og gir heller ingen eksempler, men 'vett' må følgelig være ett av de antatt innlånte ordene. Siden dette ordet har denne formen også i dialektene rett vest for isoglossen, er dette isolert sett ikke usannsynlig.

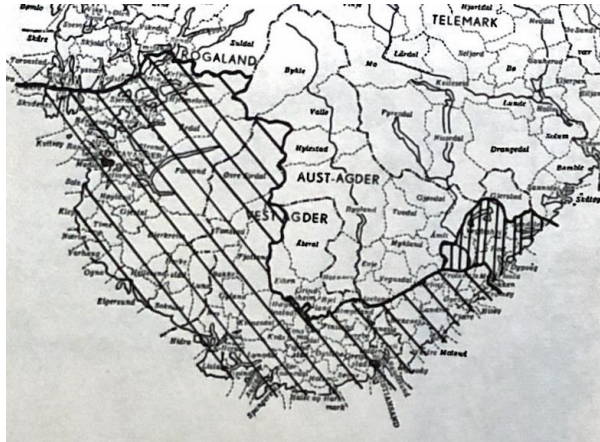
		V_V	V_#
Kort vokal i trykkstavelen	Norrønt	/ba.ka/ 'bake'	/vi.t/ 'vett'
	Arendal	[² ba:.gə]	[¹ vid.d]
	Sandøya	[² ba:.kə]	[¹ vid.d]
Lang vokal i trykkstavelen	Norrønt	/bi.ta/ 'bite'	/ro:t/ 'rot'
	Arendal	[² bi:.də]	[¹ ru:.d]
	Sandøya	[² bi:.tə]	[¹ ru:.t]

TABELL 2: Lenisering i Arendal og på Sandøya

I et tilsvarende kart, også tegnet av Christiansen, som bl.a. ble publisert i den tidligere mye brukte læreboka *Oss sei oss, oss* (Helleland & Papazian 1973), markeres det samme området med «ca. 20 vandreord med b d g». ⁴ Figur 1 viser et utsnitt av kartet. Heller ikke her spesifiseres det hvilke ord det dreier seg om, og hva som eventuelt karakteriserer dem ut over å være vandreord eller innlånte ord.

Andre, senere oversiktsverk som markerer den begrensede forekomsten av lenisering øst for hovedisoglossen på kart, men ikke i teksten, er bl.a. Vigeland (1981, s. 181) og Vigeland (1995, s. 139). Senere forsvinner unntaket både fra kart og tekster. Dette gjelder også den reviderte utgaven av Helleland og Papazian (1973), Papazian og Helleland (2005). Her er Christiansens kart revidert, og området med de 20 vandreordene er fjernet. Kartet er ellers identisk med originalkartet. I forordet skriver forfatterne om kartene at de har «stundom forenkla dei noko, og «modernisert» dei når vi har opplysningar om at eit målmerke knapt er bruka lenger i eit område». Under omtalen av lenisering på s. 55 er endringen av kartet imidlertid ikke nevnt.

[4] Kartet ble originalpublisert i Christiansen (u. å.), et lite hefte utgitt uten angivelse av år eller utgiver. Ifølge Nes (1986) er utgivelsesåret 1969 og utgiver må ha vært daværende Norsk målførearkiv ved Universitetet i Oslo.

FIGUR 1: Det sørnorske leniseringsområdet. Området i øst med loddrett skravering spesifiseres som «ca. 20 vandreord med b d g».

[2] LENISERING

Lenisering som begrep er først og fremst knyttet til diakrone studier. Termen med opphav i latin er ifølge Honeybone (2008) ikke så gammel, men den synonyme termen *svækkelse* har lenge vært brukt innenfor nordisk historisk språkvitenskap. De drastiske endringene av ustemte klusiler i dansk går under navnet «klusilsvækkelse», og allerede i 1891 skriver Amund B. Larsen «[d]e stemmeløse eksplisiver er som bekjent bleven svækkede til stemt i en betydelig del av Kristiansands stift» (Larsen 1891, s. 231).

En definisjon som siteres av flere kilder går tilbake på en muntlig meddelelse fra den tyske språkviteren Theo Vennemann, sitert i Hyman (1975, s. 165): «a segment X is said to be weaker than a segment Y if Y goes through an X stage on its way to zero».⁵ Sitatet beskriver et sett med stadier med synkende styrke, der ustemte klusiler vanligvis utgjør det sterkeste endepunktet, mens totalt bortfall utgjør det andre endepunktet. Det finnes flere belagte veier mellom disse to endepunktene. De to som er relevante her, er illustrert ved hjelp av koronale rekker i (1). Den ene går via stemming, frikativ og glidelyd til null (1a), den andre via affrikat, frikativ og debukkalisering til null (1b). Jeg kommer tilbake til relevansen av (1b), knyttet til den høytyske lydforskyvningen, nedenfor.

- (1) Eksempler på leniseringsforløp
- a. $t > d > \delta > (j/w) > 0$
  - b. $t > ts > s > h > 0$

[5] Honeybone (2002, s. 39 n.) beskriver hvordan sitatet senere har blitt en slags locus classicus.

Mens den danske klusilsvækkelsen viser eksempler på en komplett prosess av den første typen, kan andre endringer representere bare ett eller to stadier. Hoveddelen av den høytyske lydforskyvningen dekkes av de tre første stadiene av (1b), mens s-stryking i latinamerikansk spansk representerer de tre siste. Den sørnorske leniseringen har et mer begrenset omfang enn i Danmark. Selv om vi også finner svekkelser knyttet til de opprinnelig stemte lukkelydene, særlig /g/, i det samme området, er det bare overgangen fra ustemt til stemt klusil som er systematisk gjennomført over alle de tre artikulasjonsstedene.

Lenisering og dets motsetning, styrking, ses av noen på som prosesser som ikke utløses av egenskaper ved omgivelsene, i motsetning til assimilasjoner. I stedet er det vanlig å knytte denne typen prosesser til prosodiske posisjoner, der noen, som f.eks. opptakter til trykksterke stavelser framstår som sterke og motstandsdyktige mot lenisering, mens andre tvert i mot ser ut til å fremme lenisering. Ségéral and Scheer (2008) identifiserer et inventar av henholdsvis sterke og svake posisjoner, der de siste danner en gruppe på tre, vist i (2). De er de to siste som er relevante her.

- (2) a. V__CV
 b. V__#
 c. V__V

Lange konsonanter danner et unntak i den nordiske leniseringen, bare de korte leniseres.

[3] LENISERINGEN MELLOM HOVEDISOGLOSSEN OG RISØR

Det at unntakene markert på Christiansens kart etter hvert forsvant fra oversiktsverk/lærebøker vil ikke si at de ikke (lenger) finnes. Den korrekte karakteristikken gis av Haslum (2004):

De lange vokalene som bløt konsonant følger etter, har som nevnt opphav dels i gamle langvokaler/diftonger [...], dels i gamle kortvokaler som ofte er blitt forlenget etter kvantitetsomleggingen [...]. Fordi slike opphavlige kortvokaler ikke alltid er blitt forlenget, forekommer bløt konsonant etter kort vokal i enkelte ord. *sidde*, *pebbår*, *kjødd* < norr. *sita*, *piparr* *kjøt*. Denne omgivelsen gjelder nokså få ord; likevel er det i disse ordene at lenisering i dag har størst geografisk utbredelse.

Det er altså denne omgivelsen vi ser eksempel på i form av norrønt *vit* > [vid.d] på Sandøya og i Arendal. Haslum gir ikke noen liste over hvilke ord dette dreier

seg om ut over å si at de er få. Tabell 3 er en liste satt opp utgangspunkt i eget feltarbeid på Sandøya øst for hovedisoglossen og min egen arendalskompetanse fra vest for isoglossen. Der det er forskjell, er det Sandøya-uttalen som oppgis.

Artikula- sjonssted	Enstavelses- ord	Tostavelses- ord
Koronal:	[¹ vɪd.d] < vit ‘vett’	[² sɪd.də] < sitja ‘sitte’ ⁶
	[¹ fɪd.d] < fit ‘åker, jorde’ ⁷	[² hɪd.də] < heta ‘føle seg varm’
	[¹ ncəd.d] < hnot ‘nøtt’	[² bɪd.də] < beta ‘bruddstykke’
	[¹ kəd.d] < kot ‘kott’	[² sjɪd.dɲ] < skitinn ‘skitten’
	[¹ çəd.d] < kjot ‘kjøtt’	[² vɪd.də] < hveiti ‘hvete’
	[¹ brəd.d] < brot ‘bruddstykke’ ⁸	[² eg.gə.vɪd.də] < hvíti ‘eggehvite’
		[¹ ʁəd.dæ] < rætr ‘røtter’ ⁹
		[¹ təd.də.bæ] ‘tyttebær’ ¹⁰
Labial:		[² ʁəd.dɲ] < rotinn ‘råtten’
		[² sjɪb.bə] < skipa ‘reparere’
		[¹ pɪb.bæ] < piparr ‘pepper’
		[¹ sœb.bl] < rel. til sópa ‘søppel’ ¹¹
Dorsal:		[² klab.bə] < klappa ‘slå’
		[¹ spɪg.gæ] < spíkr ‘spiker’
		[² spɪg.gə.sɪl] < spik- ‘spekesild’

TABELL 3: Ord på Sandøya og/eller i Arendal med lenisering etter kort vokal

Alle eksemplene har kort vokal. Utbredelsen av dette området med lenisering bare etter kort vokal strekker seg langs kysten øst til Risør ifølge Hødnebo (2005

[6] Bløt konsonant gjennom hele paradigmet: *siddə, siddæ, sadd, suddə*.

[7] Dette ordet kjenner jeg bare fra to navn på åkerstykker, det ene *Lifidda*, en åker under gården Lia på Tromøya.

[8] Bare i sammensetningen glassbrodd.

[9] Her burde flertallet av *fot* også vært med. Lenisert uttale med kort vokal finnes i Arendal og ifølge Hødnebo (2005, s. 111) i Risør, men ifølge mine informanter på Sandøya kan *fot* der bare brukes om lengdemålet, uten flertallsform. Legemsdelen omtales som *bein*, enten det dreier seg om foten eller hele benet. Dette er en bruk jeg kjenner igjen fra Arendal. Se for øvrig sitatet fra Christiansen (1967) nedenfor.

[10] Sandøya-uttale. Arendal har [y].

[11] Ifølge Norsk ordbok relatert til norr. *sópa*, ‘sope, feie’

[1948], s. 102 f.), og omfatter Holt, Vegårshei, Dypvåg og Søndeled, men ikke Gjerstad.¹² I det følgende skal jeg for enkelthets skyld referere til dialektene som har dette mønsteret som «Sandøya». Følgende er å merke seg når det gjelder eksemplene i tabellen:

- (i) I den grad de er i bruk, har ord av denne typen som har lenisering i Arendal, også lenisering på Sandøya.
- (ii) Jeg har ikke funnet moteksempler, dvs. ingen gamle kortstavinger med bevart kort vokal uten lenisering.
- (iii) Gamle kortstavinger med forlenget vokal har lenisering i Arendal, men ikke på Sandøya. Eksempler er [sji:b]/[sji:p] < norr. *skip* ‘skip’, [lo:g]/[lo:k] < *lok* ‘lokk’ og [be:g]/[be:k] < *bik* ‘bek’.
- (iv) Det er en del unntak med opphavlig lang vokal eller konsonant som må ha hatt sideformer med kort vokal eller har blitt kortet før leniseringen.

I tillegg til den kvantitative avgrensingen, gamle kortstavinger pluss noen ord som før endringen må ha meldt overgang til klassen, vitner tabell 3 om to ytterligere tendenser.

Den første er at eksempler med koronal klusil er markert mer tallrike enn de med labial og dorsal klusil. Når det gjelder enstavelsesordene, har jeg bare funnet eksempler med koronal. Det er mulig at dette avspeiler en skjevhet knyttet til det norrøne leksikonet, men det at eksempler som *skip*, *lokk* og *bek* har fått vokallenging, kan muligens tyde på at koronalene i større grad enn de to andre klassene av en ukjent grunn kan ha blokkert lenging av den foregående vokalen. Når det gjelder tostavelsesordene, er summen av de med koronal større enn summen av de to andre til sammen, men igjen kan dette avspeile asymmetrier i det norrøne leksikonet.

Den andre tendensen er at /i/ dominerer blant ordene med to stavelser. Alle ordene som viser vokalkorting i forhold til normert norrønt har /i/, i *hveiti* rett nok i form av siste delen av en diftong. Det er fristende å knytte dette til at høye vokaler har kortere inherent durasjon enn lave, noe som i hvert fall teoretisk skulle kunne føre til omtolkning fra lang til kort. Tilsvarende mangler vokalen med lengst inherent durasjon blant ordene som har unngått vokallenging. Det eneste ordet med /a/ er det der den intervokaliske konsonanten er blitt kortet,

[12] Dette er i samsvar med markeringen på Hallfrid Christiansens kart, så det er vel sannsynlig at Hødnebo var kilden eller en av kildene. Hødnebo legger selv mer vekt på forlengingen av den leniserte konsonanten enn på den foregående vokallengden. Han nevner heller ikke noe tall.

ikke vokalen.

[4] FORKLARINGER

I dette avsnittet begrenser jeg diskusjonen til hvorfor lenisering bare forekommer etter kort vokal i Sandøya-typen. De distribusjonelle tendensene omtalt i forrige avsnitt lar jeg ligge til eventuelt senere forskning.

Hallfrid Christiansens kartforklaringer kan ut fra systematikken som framgår av tabell 3 med kommentarer uten videre avvises. Hun kan ikke ha basert karakteristikken «innlånte ord/vandreord» på eget studium, siden hun i (1946-1948, s. 182) avgrenser leniseringen til «etter lang (og forlenget) vokal». Det er *unntakene* til denne avgrensningen av omgivelsen for endringen som karakteriserer området, nemlig etter *bevart* kort vokal.

Christiansen kommer kort tilbake til Sandøya-typen i det som må være hennes siste publikasjon, Christiansen (1967, s. 23; 57). Her gjentas lånordhypotesen, men avgrenset til bare to av innlandsherredene i området. Kartet på s. 57 viser imidlertid den samme utbredelsen som de andre kartene fra Christiansens hånd:

I herredene Holt og Vegårshei i Aust-Agder fins det en del ord som har lånt uttalen fra «den bløte kyststripe»: *gullerødder* pl. (men *gullerot* sg.), *spiggesill* spekesild, *eggevidde* (men *kvit* adj.), *veddemel* n. (men *kveite* om kornet), *tøddebær* tyttebær, *fødder* pl. men *fo* sg.) – overveiende husholdningsgloser som er kommet inn gjennom kvinnelige arbeidstagere. Det faller ikke noen inn å tenke over inkonsekvensene, det hele faller ganske naturlig.

Christiansen nevner ikke at alle eksemplene har kort vokal. Det kan vel ellers ikke være tvil om at vekslingen i bøyningen av *rot* og *fo* som hun skriver faller helt naturlig når den først er etablert i dialekten, men det virker vel mindre sannsynlig at bare flertallsstammen i et uregelrett paradigme lånes inn, mens entallsstammen får stå uendret. Hovedinnvendingen mot Christiansens forklaring blir uansett at hun ikke tar stilling til det faktum at alle de antatte lånordene har kort vokal, og at dette settet omfatter alle bevarte kortstavinger fra norrønt der vokalen ikke er forlenget. Den begrensede leniseringen i Sandøya-typen er derfor av strukturell art.

To diametralt motsatte typer forklaringer på den begrensede distribusjonen kan tenkes. Den ene kan vi kalle relikthypotesen, den andre opphavshypotesen. Den første går ut på at området tidligere har hatt full lenisering på linje med dialektene vest for hovedisoglossen og at denne senere er blitt drevet tilbake, men ikke helt. Den andre går kort sagt ut på det motsatte, nemlig at Sandøya-typen aldri har hatt lenisering i andre omgivelser enn i kortstavinger. Lenisering

etter lang vokal stoppet med andre ord ved Oksefjorden, fjorden som fører inn til Tvedestrand og som skiller Flosta i vest fra Borøya og Sandøya i øst.

[4.1] *Relikthypotesen*

Selv om Hødnebo (2005, s. 102 f.) noe uklart ser ut til å støtte en lignende hypotese, er det først hos Haslum (2004) at den blir skikkelig utarbeidet og argumentert for.¹³ Han tar utgangspunkt i at leniseringen må ha skjedd før den såkalte kvantitetsomleggingen, som bl.a. eliminerte kombinasjoner av kort vokal pluss kort konsonant i trykkstavelser (Kristoffersen 2011; Kristoffersen & Torp 2016, s. 142 ff.). Korte *p*, *t*, *k* ble derfor lenisert både etter lang og kort vokal. I de tilfeller der vokalen forble kort, førte kvantitetsomleggingen i neste omgang til at den leniserte konsonanten ble geminert. Det er resultater av denne utviklingen som framgår av tabell 3.

Haslums hypotese er at når leniseringen ble reversert, tok språkbrukerne utgangspunkt i den absolutt mest frekvente omgivelsen, nemlig etter lang vokal, enten denne var opphavlig lang eller var blitt forlenget som et resultat av kvantitetsomleggingen. Det var i denne, og bare denne omgivelsen av leniseringen ble reversert. Haslum utdyper dette slik på s. 154:

Det er denne fonologiske omgivelsen som er blitt opplevd som den karakteristiske, både fordi den gjelder de fleste tilfeller av lenisering og fordi omgivelsen i liten grad har hatt rom for overlappende distribusjon mellom ustemte og stemte plosiver. Hos de fåtallige ord med kort vokal var det annerledes. Når det gjelder distribusjonen mellom ustemte og tilsvarende stemte plosiver etter kort vokal (både lange plosiver og plosiv i konsonantgruppe), er denne nemlig utpreget overlappende i alle sørnorske dialekter. Derfor trengte ikke slike ord å bli omfattet av reorganiseringen.

Det er ingen tvil om at dette både er en elegant og på mange måter plausibel hypotese. Den lider likevel av noen svakheter som fortjener å bli diskutert. Jeg tar utgangspunkt i at dette må ha vært en lokal endring og ikke resultat av påvirkning fra ikke-leniserende nabadialekter i øst eller nord. Hadde dét vært tilfellet, ville vi ventet at også ord med lenisering etter kort vokal ville ha blitt endret etter mønster fra nabadialektene. Det framgår med all mulig tydelighet at majoriteten av tabell 3 at reliktdordene hører til det dagligdagse ordforrådet, jf. også sitatet fra Christiansen (1967) ovenfor. Endring som følge av

[13] Haslums artikkel fokuserer i stor grad på stedsnavn utenfor dagens område med bløte konsonanter som ser ut til å vise lenisering. Disse kommer jeg ikke videre inn på her, men det er klart at også disse må trekkes inn når de to hypotesene skal vurderes i full bredde.

dialektkontakt er normalt et resultat av kontakt mellom voksne språkbrukere (Labov 2007), og det ville være rart om disse ikke hadde lagt merke til at også de vanligste ordene med kort vokal skilte seg fra nabolokalene ikke-leniserte former.

Alternativet er som nevnt en endring med lokalt utgangspunkt som har oppstått som avvik i språktilegningsprosessen. Men med dette som utgangspunkt melder et annet problem seg. Selv om en plausibel forklaring mangler på hvorfor noen posisjoner er sterke og andre svake, må lenisering i omgivelse (b) og (c) i (2) ovenfor ses som en naturlig endring som er blitt påvist i mange språk. Det motsatte, nemlig en motsatt bevegelse langs styrkeaksen vist i (1a) ovenfor, vil derfor være en uventet endring som må motiveres med utgangspunkt i det vi vet om overordnede mønstre og fonetiske drivkrefter bak fonologiske endringer. Haslums hypotese mangler inntil videre denne motiveringen, selv om det finnes eksempler på desonorisering, særlig i utlyd. Her dreier det seg imidlertid både om innlyd og utlyd.

Ut fra dette framstår likevel spredning fra øst og nord som den mest plausible hypotesen dersom utgangspunktet er reversering av en tidligere full lenisering. Og da blir det som nevnt uforståelig at ord med lenisering etter kort vokal er blitt systematisk utelatt, ikke minst fordi mange av disse hører til dagligsfæren. Dette innebærer ikke at jeg mener Haslums hypotese er motbevist. Til det mangler altfor mange brikker i puslespillet. Men svakhetene jeg har pekt på, gjør det verd å se nærmere på alternativet.

[4.2] *Opphavshypotesen*

Denne går som nevnt ut på at lenisering etter lang vokal aldri fikk innpass øst for Oksefjorden. Her er det mulig å tenke seg to scenarioer, begge med utgangspunkt i den såkalte bølge-teorien om hvordan endringer sprer seg geografisk.

Det ene er at lenisering i Norden oppstod i kortstavinger og først begynte å spre seg geografisk i denne omgivelsen før den også gjorde seg gjeldende etter lange vokaler. Dette definerer to geografiske spredningsbølger, en første der leniseringen var begrenset til etter kort vokal, og en påfølgende der leniseringen ble generalisert til alle korte klusiler uavhengig av foregående vokallengde. Hvis den første bølgen ebbet ut ved Risør, og den andre ikke nådde lenger enn til Oksefjorden, forklarer det den begrensede distribusjonen i Sandøya-typen.

Det andre scenarioet er at leniseringen og spredningen av denne fra starten av omfattet alle korte klusiler, uavhengig av foregående vokallengde. Men i det spredningen er i ferd med å stoppe opp, mister den kraft, og et tenkbart resultat av dette kan være at omgivelsene der den klarer å slå gjennom, snevres inn. Dette kan også forklare hvorfor dialekter i et av spredningsområdets ytterkanter bare

kom til å omfatte kortstavinger.

Det finnes neppe data som lar oss velge mellom disse alternativene post hoc. Men strukturelt betingede uttynninger av endringer mot ytterkantene av spredningsområdet, er ikke ukjent. Christiansen (1946-1948) nevner i hvert fall to eksempler. Om spredningen av tjukk l i Nordland skriver hun at det i Folda nord for Salta er mindre bruk av tjukk l enn i Salta, og at tjukk l forsvinner først etter *e*, *æ* og *ø*, altså ikke-bakre, ikke-høye vokaler (s. 139). Siden tjukk l i utgangspunktet er blokkert etter høye, fremre vokaler, vil det si at den er begrenset til ikke-fremre vokaler i Folda. Et annet eksempel finner vi på s. 154 ff., der hun skriver at palatalisering av dentaler «skjer etter alle gammelnorske vokaler, så nær som ved *tt*, som bare er blitt palatalisert etter høye vokaler og diftongene».¹⁴ Et siste eksempel, jamning, kan hentes fra Kristoffersen and Torp (2016, s. 176 ff.). Tabellen på s. 178 illustrerer dette utsagnet på siden foran:

Vi ser at jamninga har størst utbredelse i ord med /o/ som gammelnorsk rotvokal, dernest /a/ og mest begrenset i ord med opphavlig fremre, urundet rotvokal, der vi bare finner jamning i kjerneområdene.

Også her er det umulig å si om ulikhetene skyldes tidsmessig atskilte bølger eller uttynning mot ytterkantene av én bølge. Men de viser at strukturelt betinget uttynning av en endring ikke er uvanlig i et spredningsområdes ytterkanter.

Om vi kan vise at lenisering betinget av kort vokal ikke er enestående for Sandøya-typen, vil imidlertid hypotesen stå sterkere. Det er her den høytyske lydforskyvningen og forløpet illustrert i (1b) ovenfor kommer inn. Ifølge Davis (2005) er overgangen fra klusil til ustemt frikativ i landsbyen Wermelskirchen nordøst for Köln gjennomført bare etter opprinnelig kort vokal, der endringen overalt ellers i det høytyske kjerneområdet gjennomføres uten hensyn til om foregående vokal er lang eller kort.¹⁵ Skillet gir seg blant annet utslag i bøyningsmønsteret for en del sterke verb, f.eks. *essen* 'spise'. Mens infinitiv og partisipp har kort vokal og frikativ [s], er preteritumsformen med lang vokal [ɔ:t]. Wermelskirchen befinner seg ifølge Davis *rett nord* for den såkalte Benrathlinjen, isoglossknippet som skiller de høytyske områdene i sør der lydforskyvningen har funnet sted og de lavtyske områdene i nord der den ikke har gjort seg gjeldende. Dialekten er med andre ord en grensedialekt på samme måte som Sandøya, og den viser den samme strukturelt betingede uttynningen

[14] Irrelevant fotnote er utelatt fra sitatet, samt en avsluttende parentes som viser til «visse avvik nedenfor».

[15] Originalkilden, Hasenclever (1905) finnes ifølge søkegrensesnittet for norske fagbibliotek, Oria, ikke i Norge. Avgrensningen til etter kort vokal er også diskutert i Davis and Iverson (1995) og Davis et al. (1999).

av en leniseringsprosess, selv om det dreier seg om en annen type lenisering.

Wermelskirchen ser ut til å være enestående i tysk sammenheng. Er Sandøya enestående innenfor det nordiske leniseringsområdet? Svaret er nei. Jeg har funnet to andre tilfeller. Det første er rett nok marginalt i mer enn én forstand, og muligens usikkert. På den lille øya Sejerø mellom Sjælland og Jylland blir kognater med eldre dansk /p/ etter vokal uttalt som [w] etter kort vokal og [v] etter lang (Thorsen 1894, s. 38). Det samme skal ifølge Bennike and Kristensen (1898–1912, s. 96 n.) gjelde Hasselø på Falster i sør. Bennike og Kristensen hevder imidlertid at når det gjelder Sejerø har de selv vansker med å oppfatte «et virkelig v etter lang selvlyd, selv om uttalen nok er mere medlydsdagtig end efter kort selvlyd». Uansett er parallellen klar, sterkere lenisering etter kort vokal i dialekter som om ikke marginale, langt fra er sentrale innenfor det danske språkområdet.

Leniseringen i Sverige finner vi i sør, og den følger vestkysten opp til riksgrensen. Og som i østnorsk finner vi nordlig i båhuslensk eksempler på bevart kort vokal i gamle kortstavinger, jf. Grøtvedt (1939) og Myhre (1952, s. 11). I svenske kilder har jeg ikke funnet tegn på et skille betinget av vokallengde, her ser forholdene ut til å være som i områdene vest for hovedisoglossen i Norge. Dette gjelder med andre ord også Båhuslen, både beskrivelser og eksempler tyder på generell lenisering, se f.eks. Falck-Kjällquist (1999); Kvillerud (1999). Også helt i nord mot norskegrensen finner vi dette, jf. Lindberg (1906, s. 196 f.), som viser lenisering både etter opphavlig kort og lang vokal i Skee kirkesogn.

Men fra Enningdalen i Østfold, rett nord for riksgrensen, rapporterer Myhre (1952, s. 2) følgende: «I hvert fall i Enningdalen fins en del eksempler på *mediae* etter gammel kort vokal, som alle har fått geminert konsonant. Denne overgang har bevart den stemte lyd.» Diakront og strukturelt er eksemplene fra Enningdalen parallelle med de vi finner på Sandøya, men mens ordene på Sandøya i stor grad er dagligord, er ordene som hadde overlevd fram til midten av 1900-tallet i Enningdalen «vesentlig ord riksmålet ikke kjenner». Myhre gir ti eksempler i teksten. Blant disse er [²syb.bə] < *skipa*, [¹spræd.d] rel. til norr. *sproti*, jf. nyn. *sprot*, ‘skillepinne i vev’, [¹syd.dl] < *skutill* ‘vevskyttel’ og [²syg.gə] < *skytja* ‘skytje, lite hus’.

Av disse er det bare det første jeg har funnet også på Sandøya. På Sandøya har dagligordene overlevd, mens det er motsatt i Enningdalen. Grunnen tror jeg er at dagligordene har levd et mye farligere liv i Østfold. På Sandøya har disse vært beskyttet av at de for det første har hatt samme form som i nærmeste større by, Arendal. For det andre har de mindre byene i området, Tvedestrand innerst i fjorden og Risør i øst, det samme systemet som Sandøya. Så lenge Risør holdt stand mot press i form av ikke-leniserte former østfra, og Arendal utgjorde solid

ryggdekning fra den andre kanten, var dagligordene trygge. I Østfold var det annerledes. Myhre skriver at «iddingene har ofte moro av det bohuslenske nabo-målet, og særlig er det da de bløte konsonanter som er gjenstand for oppmerk-somhet» (s. 2). De bløte konsonantene var med andre ord stigmatisert, og da vil det være dagligordene, som lett gjenkjennes som ord som lenger nord har ustemt klusil og på den andre siden av riksgrensen den lattervekkende stemte uttalen, som forsvinner først. Ord som er sjeldne i bruk og der en kanskje har mindre kontroll på uttalen i sør og nord i den grad kognater er i bruk, går under radaren og får leve videre.

[5] AVSLUTNING

De tre nye eksemplene på lenisering bare etter kort vokal som jeg har framlagt her, forsterker etter min mening argumentene for opphavshypotesen, selv om vi naturligvis ikke kan se bort fra at det også i disse tilfellene dreier seg om en reversering av endringen betinget av lang vokal. Men avgjørende er argumentene ikke. Det som mangler, er en overbevisende forklaring på hvorfor kort vokal fremmer lenisering i større grad enn lang. Et første steg mot en slik forklaring er å presisere «kort vokal» til kortstavinger og i neste omgang til kvantitetsomleggingen, noe jeg allerede har gjort med hensyn til de norske beleggene. Også utviklingen i Wermelskirchen kan knyttes til den tyske parallellen til kvantitetsomleggingen. Dette har vært en allmenngermansk endring, og Davis and Iverson (1995) antar at leniseringen ble utløst av presset mot å ekspandere monomoraiske trykkstavelser, altså kortstavinger, til bimoraiske, som i norsk. De legger til grunn at den korte, ustemte konsonanten var aspirert. Ekspansjonen skjedde ved at aspirasjonsfasen ble omtolket til et eget segment, slik at f.eks. opphavlig **o.p^han* 'åpen' først ble omtolket til bimoraiske **op.han*. Deretter ble h-en progressivt assimilert til /f/, før p-en ble regressivt assimilert slik at resultatet ble *offan*.

Denne beskrivelsen passer naturligvis ikke på de norske endringene, men parallellen knyttet til kvantitetsomleggingen er interessant. Så det sentrale spørsmålet er kanskje ikke hva det er med korte vokaler som åpner for sterkere grad av lenisering, men hva det var ved kvantitetsomleggingen i de ordene som av en eller annen grunn ikke utviklet vokallenging. Her ble kvantitetsomleggingen implementert ved at konsonanten i stedet ble geminert, eller sagt på en annen måte, gjort til bærer av den andre moraen. Leniseringen i disse ordene kan ikke ha skjedd etter gemineringen, ettersom lenisering ikke endret opphavlige geminater. Den må med andre ord ha skjedd før eller som en del av samme prosessen. Det siste er kanskje den mest interessante hypotesen, at lenisering og geminering i disse ordene var koblet i én prosess og at det var i

denne omgivelsen den nordiske leniseringen startet. En antydning til en forklaring har vi kanskje om vi tenker kvantitetsomleggingen også som en utvidelse av *sonoriteten* i den trykksterke stavelsen. Lenging av vokalen er naturligvis den beste måten å oppnå dette på, men i de tilfellene der dette av i dag ukjente grunner ikke var aktuelt, tok stemming av den påfølgende konsonanten de aktuelle ordene et stykke på vei.¹⁶

TAKK

Først og fremst er jeg takk skyldig mine ti informanter fra Sandøya, som jeg spilte inn i 2017. Hver samtale ble avsluttet med en diskusjon av ulike dialekttrekk, der vi også kom inn på i hvilke ord de ulike informantene kunne bruke lenisert lukkelyd. Takk også til Erling Berntsen, som ikke var blant de innspilte informantene, men som jeg har hatt stor nytte og glede av å diskutere dialekten med ved senere anledninger. Jeg hadde også stort utbytte av kommentarer fra medlemmene av forskergruppa Sosiolingvistikk og språkendring ved Universitetet i Bergen da jeg la fram et førsteutkast for dem våren 2020, og det samme gjelder kommentarene fra redaktør Karine Stjernholm.

REFERANSER

- Bennike, Valdemar & Marius Kristensen. 1898–1912. *Kort over de danske folkemål med forklaringer*. København: Gyldendalske boghandel – Nordisk forlag.
- Christiansen, Hallfrid. 1946–1948. *Norske dialekter*. Oslo: Tanum.
- . 1967. Folkeekspansjonen fra Sørvest-Norge til Nord-Norge i prehistorisk tid. *Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap* 21: 15–93.
- . u. å. . *Norske målførekart*.
- Davis, Garry W. 2005. Entstehung und Alter der hochdeutschen Lautverschiebung in Wermelskirchen. *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 72: 257–77.
- Davis, Garry W. & Gregory K. Iverson. 1995. Segment Organization in the High German Consonant Shift. *Journal of Germanic Linguistics* 7: 111–27.
- Davis, Garry W., Gregory K. Iverson & Joseph Salmons. 1999. Peripherality and markedness in the spread of the High German Consonant Shift. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 121: 177–200.

[16] Når dette ikke resulterte i stemte frikativer, som f.eks. i *gras* eller *glass*, kan det forklares med at stemte frikativer i motsetning til stemte klusiler ikke var en del av inventaret i nord-germansk.

- Falck-Kjällquist, Birgit. 1999. Om Bohusläns dialekter. *Språknytt* 1999.
- Grøtvedt, Per Nyquist. 1939. Den språklige sammenheng mellem sørøstnorske og båhuslenske mål. *Maal og Minne* 1939: 156–69.
- Hasenclever, Max. 1905. *Der Dialekt der Gemeinde Wermelskirchen*. Marburg: Elwert.
- Haslum, Vidar. 2004. Bløte konsonanter. Novasjon eller reliktfenomen i sørnorske dialekter? *Maal og Minne* 2004: 148–60.
- Haugen, Odd Einar. 2001. *Grunnbok i norrønt språk*. Oslo: Gyldendal akademisk.
- Helleland, Botolv & Eric Papazian. 1973. *Oss sei oss, oss*. Oslo: NRK – Skoleradioen.
- Honeybone, Patrick. 2002. *Germanic Obstruent Lenition: some mutual implications of theoretical and historical phonology*. Doktoravhandling. Newcastle: University of Newcastle upon Tyne.
- . 2008. Lenition, weakening and consonantal strength: tracing concepts through the history of phonology. I Joaquim Brandão de Carvalho, Tobias Scheer & Philippe Ségéral (red.), *Lenition and Fortition*, 9–92. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Hyman, Larry M. 1975. *Phonology: Theory and Analysis*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Hødnebo, Finn. 2005 [1948]. *Risør bymål. Hovedoppgave i norsk ved Universitetet i Oslo 1948*. Risør: Søndeled og Risør historielag.
- Kristoffersen, Gjert. 2011. Quantity in Old Norse and modern peninsular North Germanic. *Journal of Comparative Germanic Linguistics* 14: 47–80.
- Kristoffersen, Gjert & Arne Torp. 2016. Fonologi. I Helge Sandøy (red.), *Mønster*, 101–211. Oslo: Novus.
- Kvillerud, Reinert. 1999. *Bohuslänska: Språkprov med kommentar*. Göteborg: Språk och folkminnesinstitutet.
- Labov, William. 2007. Transmission and Diffusion. *Language* 83(2): 344–387
- Larsen, Amund B. 1891. Indberetning fra adjunkt Amund B. Larsen om reiser foretagne med offentlig stipendium i årene 1888–90 for at studere bygdemålene i Kristiansands stift. Del 2. *Universitets- og skole-analer. Ny række. 6te aargang*. Kristiania: Det kongelige Fredriks universitet.

- . 1908. Om «bløte» og «haarde» konsonanter i norsk. *Sproglige og historiske afhandlinger viede Sophus Bugges minde*, 43–49. Kristiania: H. Aschehoug & CO. (W. Nygaard).
- Lindberg, Karl Hilmer. 1906. *Skeemålets ljudlära*. Doktoravhandling. Göteborg: Göteborgs högskola.
- Myhre, Reidar. 1952. *Vokalismen i iddemålet*. Oslo: Jacob Dybwad.
- Nes, Oddvar. 1986. *Norsk dialektbibliografi*. Oslo: Novus.
- Norsk ordbok*. 1966–2016. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Papazian, Eric & Botolv Helleland. 2005. *Norsk talemål. Lokal og sosial variasjon*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Sandøy, Helge. 1996. *Talemål*. Oslo: Novus.
- Ségéral, Philippe & Tobias Scheer. 2008. Positional factors in Lenition and Fortition. I Joaquim Brandão de Carvalho, Tobias Scheer & Philippe Ségéral (red.), *Lenition and Fortition*, 131–72. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Thorsen, Peder K. 1894. *Sprogarten på Sejerø*. København: Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 37.
- Vigeland, Bjørn. 1981. *Dialekter i Norge*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1995. *Norske dialekter. Oversyn, heimfesting og normalisering*. Oslo: Universitetsforlaget.

SUMMARY

The topic of the paper is a small group of Norwegian dialects where lenition of *p*, *t*, *k* into *b*, *d*, *g* in intervocalic and word-final position is limited to words characterized by a monomoraic, stressed syllable in Old Norse. These dialects are spoken in the easternmost local communities in Agder county, at the eastern margin of the South-Norwegian lenition areas where lenition hit all *short* oral stops irrespective of preceding vowel length. After the quantity shift had made all stressed vowels bimoraic, with rimes being either VV or VC, the distribution of the lenited plosives are after both long and short vowels (the main area) or after short vowels only (the eastern marginal area).

Haslum (2004) argues that the limited distribution in the east is the result of a reversal after long vowels only. While this cannot be refuted as a possibility, I argue below that it may also be the result of a two-stage process, whereby lenition after a short vowel has spread further than the generalized process.

KONTAKT

Gjert Kristoffersen
Universitetet i Bergen